

TEHETSÉGGKUTATÓ

1500 ÉVTÁRNOK MÚLTJÁBÓL

Kemsei Zoltán

Összefoglaló:

Rövid merítés egy Budapest közeli (hajdan Fejér, ma Pest megyei) község múltjából a legendák homályába vesző tárnokvölgyi csatától a modernizáció, az iparosodás kezdetéig. Ez a hajdan magyar, majd rövid ideig szerb, később szlovák falu az ország jelentős történelmi eseményeiben nem vett részt, szem elé is csak a 20. század elejétől, agglomerációs településsé válásától került. Tárnok élő emlékezete körülbelül negyed évezredre tekinthet vissza, köszönhetően az identitását, nyelvét, szokásait sokáig megőrző szlovák nemzetiségnek. A fennmaradó 1250 évet a krónikák, oklevelek, történettudományi munkák őrzik. Tárnok története talán tipikus is lehet: egy középkori község, amely a török időkben lakosságát elvesztvén kiürül, majd a 18. században települ újjá, gyökeresen megváltozott jelleggel, nemzetiségi összetétellel, a régi hagyományok helyett új szokásokkal.

Kulcsszavak: Tárnok, szlovákság, Berki, nemzetiség, földművelés

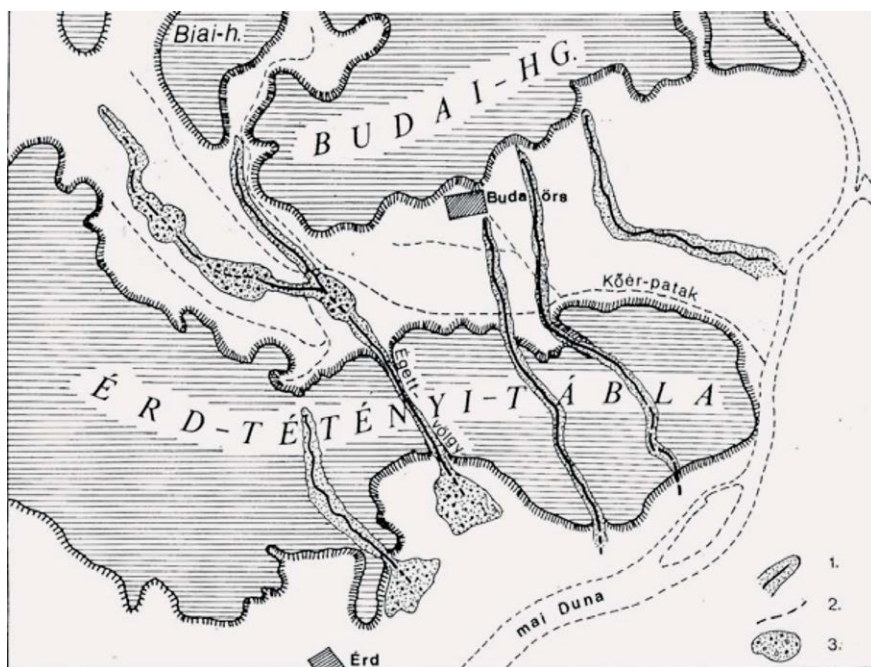
Abstract:

This study is a short immersion from the past of a village near Budapest (formerly Fejér, now Pest County) from the battle of Tárnokvölgy, which is obscured by legends, to the beginning of modernization and industrialization. This formerly Hungarian, then for a short time Serbian, later Slovak village did not take part in the significant historical events of the country, and was in focus only in the 20th century as part of Budapest's agglomeration. The living memory of Tárnok can be traced back to about a quarter of a millennium, thanks to the Slovak nationality, which has long preserved its identity, language and customs. The remaining 1250 years are preserved in chronicles, diplomas, and historical works. The history of Tárnok may be typical: a medieval village, which was emptied in Turkish times, lost its population, and then resettled in the 18th century. Its character and ethnic composition was radically changed and new customs appeared, replacing old traditions.

Keywords: Tárnok, Slovak minority, Berki, nationality, agriculture

Rövid földrajzi áttekintés¹

Tárnok – és itt leginkább a mai Falu (Ófalu) és Berki környéke értendő a név alatt – a Mezőföld északi részéhez, ezen belül az Érd–Ercsi-hátsághoz tartozik; ennek kistája, az Érd–Tétényi-mészköfennsík 12-13 millió évvel ezelőtt lerakódott szarmata mészkőből épül fel. Ezt a mészkövet nagy mennyiségben bányászták a szomszédos Sós-kúton a 19. században, sós-kúti mészkőből épült fel például a Magyar Tudományos Akadémia, a Műegyetem néhány épülete, a Vigadó, a királyi vár egy része és a Citadella is. A mészkőre jégkorszaki lösz települt, ez, a később a növényi gyökerek által humuszossá tett talaj tette lehetővé Tárnokon a mezőgazdasági művelést és a szőlőtermesztést. A szőlőtelepítés miatt kivágott erdők talaja a tárnoki Öreghegyen azonban hamar lepusztult.

1. ábra: Schafarzik Ferenc nyomán készített vázlat az Érd–Tétényi-mészköfennsík ösvízrajzi viszonyairól. A Budai-hegység D-i részének patakjai a táblán keresztül folytak az Alföld süllyedéke felé, ezeket később az oligocén kavicsos-homokos üledékekben hátravágódó Kőér-patak, ill. Hosszúrét-patak „fejezte le”, a táblát keresztező völgyek szárazzá váltak (Balázs Dénes – in: Kubassek: i. m.)

Tárnokot és Érdet választja el egymástól a Fundoklia (tárnoki kiejtés szerint Funduklia) -völgy, egy, a geológiai töréseket követő, északnyu-

¹ Dr. Kubassek János (é. n.): Érd földrajza. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Erd/pages/002_foldrajzi_helyzet.htm (letöltés dátuma: 2020. 08. 22.):

gat–délkelet irányú aszóvölgy, amelynek alján csak nagyobb esőzések alkalmából folydogál egy kisebb vízér. Ez a völgy – és Erd környékén még több hasonló – a Duna mai medrébe vándorlásakor alakult ki mai formájában. A völgyoldalban a mészkőből kioldódott kisebb-nagyobb üregek paleolit kori vadászoknak szolgáltak menedékkül, akik a Duna felé vonuló állatokból zsákmányoltak.

Tárnok környékének legfontosabb vízfolyása a 95 kilométer hosszú, Biatorbágy környékén eredő Benta patak, amely Százhalombattánál folyik a Dunába. Ez a patak néha komolyan veszélyeztette – a dombra települt házak ellenére – Tárnokot, erről is tanúskodik a templom előtt állított Nepomuki Szent János-szobor. Berki a Benta patak mocsaras öntésterületén épült ki, a 18. században még meglevő malmot működtető patakágot a 19. század elején csapolták le.

A tárnokvölgyi csata legendája

Egy monda szerint az Alföldet már megszállva tartó hunok a Dunát átlépve Tárnokvölgnél ütköztek meg a római seregekkel, a csatában elesettek hamvait borító halmok a mai Benta patak mellékén található. A legenda szerint a hun csapatokat Keve, Béla, Réva és Kadocsa, a római seregeket Macrinus és a szász Detre vezették. A hunok a Dunát átúsztatva támadtak a rómaiakra, az ütközet hun győzelemmel, ám a vezetők (Keve és Detre) halálával végződött, ezután választották Bledát és Attilát királlyá.

Latin nyelvű forrás ezt a csatát nem említi, ilyen nevű nyugatrómai hadvezérekről sem tud a történetírás. Attila korában azonban Marcianus ült a keletrómai trónon (450–457),² Detre nevében pedig a 418–451 között uralkodó vizigót I. Theoderik bújhat meg. A hun sereg feltételezett vezetőjének nevére ugyan utalhat a közeli Ráckeve település, a krónikák által említett Potentiana nevű (beszélő név, erősséget jelent) város nyomára sem bukkantak a feljegyzésekben. A Benta völgyéhez közel, Százhalombattának is nevet adó kora vaskori halomsírmező viszont könnyen táptalajt adhatott egy, a „hatalmas ütközet halottainak nyughelye” témájú legenda kialakulásának. László Gyula *A kettős honfoglalás* című munkájában a hun kor jó néhány legendáját (beleértve Attila házasságát is Krimhilda/Ildikóval) későbbre, az avar korra teszi, a krónikák ezzel szemben Attila kora elé, a 370-es évekre datálják a tárnokvölgyi ütközetet – a hunokról a 376-os hadjárat alkalmával hallottak először Európában, amikor a Dnyesztertől az Al-Dunáig úzték az Athanarik vezette vizigótokat.

² Macrinus nevű római császár is uralkodott, de a tárgyalt korszaknál jóval korábban: 217–218 között.

A nevezett terület két auxiliaris tábor (Campona–Nagytetény és Matrica–Százhalombatta) között, nagyjából félúton, a limesút mentén helyezkedik el, itt római hatást mutató kelta és római leleteket egyaránt találtak, a Benta mindkét partja és a mai Tököl környékére átvezető dunai rév is gazdag nemcsak császárkori, hanem a kereskedelemre és a rév barbárkori meglétére utaló római köztársasági leletekben is.³ A limesút mentén egy praesidium, azaz ideiglenes katonai táborhely is volt, amelyet egy felirat szerint 197-re, Septimius Severus császár és fia, a későbbi Caracalla alsó-pannóniai látogatásának alkalmára „mutato loco restituit”, azaz helyének megváltoztatásával felújítottak.⁴

Elsőként Anonymus, III. Béla király jegyzője említi a „száz halmot”, mint földrajzi egységet: Árpád vezér ezen a tájon ütött tábort, midőn „Attila király városától” (Aquincumtól) elindult a Duna mentén dél felé Pannónia meghódítására. Kézai Simon 1238 körül írott krónikájában a Százhalom (Zazhalom) környékére teszi a hunok vereségével végződő tárnokvölgyi csatát. Feltehetőleg a korábban (és egészen 1928-ig) látható római oltárkő, a valamikor később belevéselt kettős kereszt (talán határjelölés volt?) ihlette meg a történet megírásához. Keve kapitány nevét is a „kő” szóból vezette le, sőt mi több, ő volt az első, aki Attila sírját is a környékre helyezte.⁵

1872-ben Kereskényi Gyula⁶ felásott két halmot, leírta és lerajzolta az egyes rétegekben talált leleteket. A halomsírokat szintén hunkorinak tartotta, és úgy vélekedett, hogy a 125 000 hun harcos tömegsírja között keresendő Keve vezér sírja is, sőt elképzelhetőnek tartotta azt a népi hagyományt is, hogy Attila is itt nyugszik valahol a Tárnoki völgyben, folytatta tehát a Kézai-féle történetet.⁷ A csatára és a környéken esetlegesen létezett nagyobb méretű római településre eddig nem találtak hitelt érdemlő bizonyítékot a régészek.

³ Sprincz Emma (1993): Érd területének története a római császárkorban. In: Balázs Dénes (szerk.): *Földrajzi múzeumi tanulmányok 12.* Érd: Magyar Földrajzi Gyűjtemény. 9–14.

⁴ Sprincz Emma: i. m.

⁵ Sándor Klára (2011): *Nyelvrokonság és hunhagyomány.* Typotex, Budapest. 326–327.

⁶ Kereskényi Gyula (1835–1911), 1868–1885 között Érd plébánosa, majd 1906-ig kerületi esperes, a környék helytörténetének kutatója.

⁷ *Archaeologiai értesítő*, 1873. 10. füzet. 173–175.

Tárnok a középkorban⁸

A ma is élő nevű Tárnokon és Berkin kívül a középkori leírások még két falut: Deszkát és Székelyt említik a környéken. A legelső okleveles említés 1243-ból származik, Tádé fia János az érdi szigeteket és a környékbeli földeket Berki Chom fiának, Mihály veszprémi ispánnak adta el.⁹ Berki Mihály és testvére, István örökségképpen ekkor már Berki és Deszka birtokosa volt. A középkori Berki család székhelyének számítható falunak temploma, plébániája volt. A közeli, elpusztult Deszka falu helyét (Berkitől északra) még a 19. században is Pusztafalu, Pusztatemplom néven említették. Berkit Vályi András *Magyarország leírása* című művének harmadik kötetében (1799) az Illésházyak tulajdonát képező szabad pusztaként említi.

1268-ban Tárnokot mint királynéi birtokot IV. Béla adományából a budai polgárok használták, „ezek ugyanis (1259-ben) elszántottak a szomszédos Deszka és Berki faluk határaiból, miért is ezek urai panaszt emeltek IV. Béla király előtt a jogtalan foglalás miatt, Mária királyné ennél fogva kiküldi a budai káptalanat a dolog megvizsgálására, ez pedig jelenti a királynak, hogy a budai polgárok csakugyan foglaltak el Berki Chom fiainak Mihály és Istvánnak tulajdonát képező Berki és Deszka faluk határából, de azt állították, hogy az elfoglalt rész az ő határukra képezi. Az ügy két bíró ítéletére lett bízva t. i. Lőrincz prépost és alkanczellár, meg Csák bán ítéletére, ezek azt mondták, hogy választassák nyolcz tisztességes férfiú, a kik ha megesküsznek, hogy a »Tavarnuk velgy«-ben elfoglalt rész a budai polgároké, hát azoknak Ítéltetik oda, ellenkező esetben pedig marad a Berki Chom fiai birtokában. Megjelentek ennél fogva a budai káptalan előtt a királyné tárnoki jobbágyai az ő tanúikkal a kik ezek voltak: Konch Pál és Detrik Ó-Budáról. István Tárnokról, Joanka Martonvásárról, Salamon és Band Téliényből, Kis István Pestről, János Torbágyról, Benedek és Lodomér Újpestről, Péter Pestről. De a tanuk nem tették le az esküt, és így ügyüket elvesztették, az elfoglalt föld pedig Berki Chom Mihály és Istvánnak Ítéltetett oda.»¹⁰

IV. László király korában a Tavarnuk-birtok Erzsébet hercegnő és a szigeti apácák birtokában volt, habár egy régebbi, közelebből nem említett oklevél szerint a kun Thorzok volt a birtokos. 1277. október 6-án ezt az adományt helyezte hatályon kívül, meghagyva a hercegnő és az apácák tulajdonjogát. 1280-ban azonban már per tárgya lett a birtok: Miklós (feltehetőleg Berki) fia Sándor és Borlouch fia Jobbágy a tárnoki birtok tulajdonjogáért perelték az apácákat, Péter országbíró azonban meghagyta a kolostort birtokában. Berki falu – Chom unokája, István 1293-as halálát

⁸ Szabó István (1965): *Tárnok község monográfiája*. Kézirat.

⁹ Horváth Lajos: Érd az Árpád-korban. In: Balázs Dénes (szerk.): *Földrajzi múzeumi tanulmányok* 12. Magyar Földrajzi Gyűjtemény, Érd. 3–8.

¹⁰ Zichy okm.t. 1.15.

követően – szintén a királyra háramlott vissza. Az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzék Visegrád vármegyéhez és a budai főesperességhez tartozóként említi Berkit, négy garasban állapítva meg a tizedet. Károly Róbert király Berkit (Érddel együtt) Tonuk Tamás vajdának adta, ezt az adománylevelet fia, Nagy Lajos 1364-ben megerősítette.

A 15. század elején a Berkin birtokos Salgai Miklóst botrányos erkölcsiért és pénzhamisításért I. Ulászló király száműzte. A lefoglalt Pilis megyei birtokokat Stosz Günter budai német polgár vette zálogba 6000 aranyért – leszármazottai Berki néven mint köznemesek szerepelnek.

1455-ben Keszi Benedek országbírói jegyző megvásárolta Érdek és Berkinék azt a részét, amely Salgai száműzetése után a Szécsényiek kezén volt. 1467. április 18-án Mátyás király megerősítette Stosz Günter birtokvételét, megengedvén, hogy Stosz Egyedre mint örökösre szálljanak a birtokok 2200 forint lefizetése ellenében.

1513. március 14-én Berki (Stosz) Benedek lánya 150 aranyforintért eladta Berkiben és Érden levő örökségét az Ákosházi Sárkány testvéreknek. 1518-ban vasdinnyei Vas Mátyásné Tárnokot zálogba adta a környéken már birtokos Ákosházi Sárkány Ambrusnak.¹¹ II. Lajos 1525-ben a zálog megszüntetésével a családnak adományozta Tárnok, Berki környékét, a mai Tárnok területe így egy család, az Ákosháziaiak kezébe került. 1526-ban, a mohácsi csatába indulva, a király a hagyomány szerint az Ákosháziaiak házában pihent meg, az őt elkísérő Ákosházi Sárkány Ambrus is az ütközetben vesztette életét.

1528-ban a szörényi báni és aradi főispáni tisztséget viselő Haraszthy családé a környék, majd I. Ferdinánd király Nádasdy Tamásnak és Zalay János pozsonyi főispánnak adta, Sárkány Benedek özvegye az esztergomi káptalannál tiltakozott öröksége elajándékozása miatt.

1540-ben I. Ferdinánd az időközben a Bornemiszák birtokába került berki udvarházat, valamint berki és érdi birtokait is Nádasdy Tamás tárnokmesternek, valamint Zalay János pozsonyi főispánnak adta.

Tárnokon birtokos családok a török uralomig¹²

Bornemisza: a forrás számos ilyen nevű családról tud, előnévvel vagy anélkül egyaránt említve. Két Bornemisza lehet, akinek Berki 1540-ben a birtokában lehetett: egyikük a Berzencei Bornemiszák János nevű – a történet szerint igen hosszú életű – tagja, őt Mátyás közemberi származása ellenére kincstárnokká nevezte ki, I. Ulászló korában budai kapitány

¹¹ Károly János (1904): *Fejér vármegye története. V. kötet.* Székesfejérvár: Fejérvár Megye Közönsége.

¹² Nagy Iván (1857–1868): *Magyarország családai.* 12+1. kötetéből. Friebeisz István, Pest.

volt, részt vett a Dózsa-féle parasztfelkelés leverésében, a mohácsi csata idején azonban Budán, Mária királyné mellett maradt. Mivel Berkit a Nádasdyak kapták meg később, lehetséges, hogy több birtokát (a forrás Fogarast említi név szerint) is ez a híres dinasztia örökölte halála után.

Valószínű lehet még Bornemisza Tamás budai polgár, ki 1541-ben Budát Ferdinánd kezére igyekezett játszani, a vár eleste után is a király közelében maradt, és emlékiratot írt Buda vesztéről.

Haraszthy (Nagy Ivánnál Haraszthinak írva): 1405-ben Zsigmond királytól kapott Haraszthi János címeres levelet. Haraszthi Ferenc 1486-ban már szőrényi bán és aradi főispán volt, a Bánságban, Temes, Arad, Pest és Pozsega vármegyékben voltak a családnak kiterjedt birtokai. Ferenc 1518-ban halt meg, két leánygyermeket hagyott maga után, öccse, János úgyszintén fiúutód nélkül hunyt el.

Nádasdy: a kiterjedt és nemkülönben híres család talán legnevesebb tagját, az 1554-től nádori tisztséget is viselő I. Tamást a kettős királyság idején – több más főúrhoz hasonlóan – hol egyik, hol másik uralkodó oldalán találjuk. Miután Ferdinánd trónra segítségével tevőlegesen vett részt, 1529-ben török segítséggel Szapolyai fogságába esve annak hűségére esküdött fel. 1530-ban kincstárnokká nevezték ki, Fogaras várát Buda Ferdinánd seregei elleni védelméért kapta. Majd visszatérve Ferdinánd pártjára 1537-ben horvát bán, 1540-ben országbíró lett.

(Ákosházi) Sárkány: a Sárkány család eredetileg Zala megyéből származott, Ákosházi Sárkány Ambrus 1505-ben a pozsonyi főispáni tisztelet viselte, 1520-ban szűkebb pátriájának, Zala megyének a főispánja volt. 1521-ben a Jagellók és a Habsburgok kettős házasságát (II. Lajos magyar király Habsburg Máriát, Ferdinánd hűgát vette el, Lajos húga, Jagelló Anna a későbbi I. Ferdinánd magyar királyhoz ment hozzá) intézte királyi megbízásból Kölnben és Innsbruckban. 1525–1526-ban Tárnok és Berki birtokosa volt.

Szécsényi: Ez a Nógrád megyei Szécsényről nevet kapó család nem áll rokonságban a későbbi Széchenyi családdal, Szécsényi II. László nógrádi főispán és szandai kapitány 1460-ban fiúörökös nélkül halt meg, ezzel a család kihaltnak tekinthető.

(Vasdinnyei) Vass: Komárom megyei család, Vasdinnyei Vass János Komárom követe volt 1505-ben a rákosmezei országgyűlésen.

A Berki (Chom), a Salgai, a Stosz (Berki) és a Zalay család Tárnok környéki birtokosságáról a források nem tesznek bővebb említést.

A hódoltság és a szerb betelepülés¹³

Habár Budát 1541-ben a török elfoglalta, kiterjesztve hatalmát a környékbeli területekre is, egy 1560-as, Bécsben kiállított királyi (I. Ferdinánd) oklevél Berkit a Paksy testvéreknek adományozta. Ékes példája volt ez az adományozás annak a szokásnak, hogy a török hódoltság dacára a király és a korábbi földesurak egyaránt igyekeztek hatalmat gyakorolni egykori birtokaik fölött. Erre a legjobb bizonyíték, hogy 1575-ben Berenhidai Huszár Péter székesfehérvári alkapitány (a város 1543 óta török kézen volt!) levélben szólította fel a berki bírót, hogy királyi parancs értelmében a földesúri járandóságokat fizessék, súlyos szankciókat – dűlás, felégetés – helyezve kilátásba.

1577. április 27-én Musztafa budai basa Ernő főhercegnek (Rudolf – 1576–1608 között magyar király, 1576–1612 között német-római császár – öccse, 1577–1592 között Magyarország katonai főkormányzója) panaszolta a dunántúli végváriak folyamatos támadását a néhai Sárkány Ambrus birtokai ellen. Tárnok magyar lakosságának jó része a török hódoltság idején elpusztult.

Az 1580–81-es török defter (adóösszeírás) szerint 23 kapu után szedtek adót, amely évi 7500 akcse (a hadikiadások miatt folyamatosan inflálódo oszmán aranydukátnak a 120-ad része) jövedelmet hozott, a lakosság akkor még jórészt magyar volt. 1588-ra azonban a Pilis megyei adólajstrom szerint mindössze nyolc lakott porta található, az 1627–28-as defterben már sem Tárnok, sem pedig Berki nem szerepel.

1690-ben Csernojevics (néhány forrásban Csernovics) Arzén szerb pátriárka 60 000 emberrel a Délvidékről a török által már felszabadított területekre vonult, a Duna mentén északnak tartva egészen Szentendrőig jutottak, Tárnok környékére 1695-ben kérték letelepedést 14 család számára. A vármegyei közgyűlés április 28-ai ülésén a pátriárka a rácok lakta Sóskút, Tárnok, Százhalom és Berki falvakban görög rítus szerinti istentisztelet tartására kért engedélyt.¹⁴ Ezzel hozható összefüggésbe a tárnoki szerb kápolna felépítése is.

I. Lipót császár és magyar király 1691. december 4-én kiadott hitlevele (Diploma Leopoldinum) szerint: *„Egyházuk vezetőjét (érsekét) saját szokásuk szerint, maguk közül választhatják. Az érsek [...] szabadságában áll [...] valamennyi görög szertartású keleti egyházzal rendelkezni, püspököket felszentelni, papokat a monostorokba rendelni, templomokat [...] építeni, a városokba és falvakba papokat helyezni [...] ahonnan senki sem üzheti el és egyházi munkájukban nem háborgathatja őket [...] az egyházi rend felett*

¹³ Szabó István: i. m.

¹⁴ Muzsnai Lászlóné (1976): A soknemzetiségű Dunántúl kialakulása 1686–1773. In: Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete. Településtörténeti konferencia anyaga*. I. kötet. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém.

senki világinak nem lehet hatalma [...] az érsek joga a tőle függő egyháziakat az egyházjog vagy kánonjog szerint büntetni...” A szerb nemzetiséget ezek alapján saját hatósága igazgatja, a közösség vezetője egyházi és világi tekintetben az érsek. Mentések voltak a szerb telepések a dézsma, az adók és a katonák beszállásolásának kötelezettsége alól is. Az örökös nélküli vagyon is az egyházra szállt vissza. Ezen privilégiumokat később I. József és III. Károly királyok is megerősítették.

2. ábra A tárnoki szerbség egyetlen, napjainkban is fellelhető nyoma, az ortodox kápolna helyén emelt emlékmű (a szerző felvétele)

A szerb betelepítés idején még az Ákosházi Sárkány család leszármazottja, János volt a birtokos; 1696-ban már Szapáry Péter birtokaként szerepelt. A Szapáryak főleg németajkú lakosságot telepítettek be, Tárnonkon is említést tesznek róluk.

1704-ben a Rákóczi-szabadságharc második évében Bercsényi Miklós kérése ellenére a tárnoki szerbek a császáriak hűségén maradnak, a császári privilégiumok elvesztése miatti félelemből, Rákócziék ennél többet nem is tudtak ígérni, politikai érdekük nem fűződött az átálláshoz. A Bu-

da környéki többi szerb lakosú településsel (Pomáz, Budakalász, Érd, Ercsi) összesen 3000 főnyi sereget tudtak a labancok segítségére kiállítani.

Simon Clement angol utazó¹⁵ így írt Tárnokról 1715-ben: *„Augusztus 10-én délután elindultam Budáról és egy Tárnok (Tarnock) nevű falunál kötöttem ki, melyet szlávok és rácok laknak. Számos lakóhely van ugyan benne, de az a pár ház, ami benne van, csak szegényes viskó, vagy inkább földbeásott verem, ahol csak a tető van a föld szintje fölött, s bár az emberek éppoly nyomorúságosan vannak öltözve, ahogy laknak, mégis gazdagságban és bőségben élnek, mivel a körülöttük lévő vidék földje a legkövérebb fekete humusz, amit valaha is láttam, s a gabona tömött kalásza is mutatja a termékenységet.”* Az 1715-ös adójegyzékbe felvett 11 jobbágy közül egy magyar, 10 szerb.

A Fejér vármegyei közgyűlésnek 1719-ben kétszer is kellett jobbágy-szökések ügyében tárgyalni, Tárnokkal kapcsolatban az év szeptemberében rendelték el vizsgálatot, miszerint „az új jövevények a korábbi házakat lakják-e, vagy arra kényszerülnek, hogy alapjában újakat emeljenek?”¹⁶ Az 1720-as összeírásból tudható meg, hogy 1717-ben a település újra elnéptelenedett. Már 1700-ban megemlézték a környező rác (szerb) falvakból az elvándorlást.

A szlovákok megjelenése Tárnokon

A szlovákság 18. század eleji betelepítése lényegében a szerbség Rákóczi-szabadságharcban vállalt szerepével is összefüggött. Mint az alábbiakban egy példát is láthatunk, a koncepciósság határát is súroló perekkel igyekeztek a magyar érzelmű földesurak a császári kollaboránsokat földjeikről eltávolítani, helyükre saját birtokaikról telepítettek megbízhatóbb családokat.

Illésházy János 1720-tól kezdett nyitravidéki és Trencsén környéki birtokairól szlovákokat telepíteni Tárnokra, az az évi adóösszeírás: 14 jobbágy közül két magyar, két szerb, tíz szlovák. A ma is használatos családnevek közül az Eskulics és a Lepnyák 1727-ben, a Michnik 1733-ban, a Muskovics 1734-ben, a Poszmik 1735-ben, a Pillár 1737-ben, a Petró 1743-ban, a Rozbora 1748-ban, a Czeilinger 1762-ben tűnik fel először az anyakönyvekben.

A római katolikus plébániát 1724-ben alapították, 1731-ben rakták le a templom alapkövét. Az épület 1762-ben egy tűzvészben leégett, 1765-ben még torony nélküliként említik, fa haranglábbal. 1733-ból zselléreként élő

¹⁵ Hausner Gábor – Cimpián Péterné (szerk.): (1994). Simon Clement 1715-ös utazása Budától Légradig. In: *Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542–1737*. Argumentum, Budapest. 99–104.

¹⁶ Muzsnay Lászlóné: i. m.

falusi tanítóról is említés történik, 1747-ben az iskoláról javításra szorulóként írnak.¹⁷ A templom előtti barokk Nepomuki Szent János-szobrot Illésházy János állíttatta 1760 körül, alkotója ismeretlen.

3. ábra: Tárnok plébániatemploma napjainkban (a szerző felvétele)

1739-ben pestisjárvány pusztított, ebben az évben több mint 300 áldozatot temettek el, a tárnoki szerbség egy része is odaveszett. Az Illésházyak Trencsén vármegyéből, majd 1740-ben (12 család) Piliscsabáról újabb szlovák családokat telepítettek be (például a Strbik családot).

Az egyházi anyakönyvek tanúsága szerint¹⁸ az átlagéletkor egészen a 19. század elejéig alacsony, a csecsemőhalandóság magas volt. Még 1809-ben is – a korábbi évtized elhalálozottjai közül – csak tizenhárman érték meg a hetvenedik, négyen a nyolcvanadik életévüket.

A szerbek végleges kitelepítése Berkiből 1748-ban történt. A szomszédos Sósút plébániájának 1746-os jegyzőkönyve szerint egy Piliscsabáról

¹⁷ Uo.

¹⁸ Mandl Sándorné (1963): A székesfehérvári római katolikus egyházmegye anyakönyveinek mikrofilmjei az Országos Levéltár Filmtárában. *Levéltári Szemle*, 13(1–2): 41–82.

menekült szolgáló egy pomázi illetőségű lakosban a piliscsabai kocsmároson elkövetett rablógyilkosság egyik tettesét ismerte fel. A megvádolt ember a sóskúti ortodox pópára vallott, mondván, az ő pincéjében szokták tartani a rablóbanda összejöveleit. Hogy a szerb egyházfinak valóban terhelte-e a lelkét bűncselekmény, vagy az igazságtalan vád elől menekült el, nem tudhatjuk, de egészen Konstantinápolyig futott, ahonnan visszahozták és kivégezték. Ribics Ferenc komáromi jezsuita rendfőnök erre a bűncselekményre hivatkozva kérte a szerbek kiutasítását Sósokútról és Berkiből.

Tárnok a 18-19. században¹⁹

1725–1768 között Péterffy János bárónak zálogosították el a falut. – Illésházy János halálával felesége családjára, a Batthyányakra szállt.

Tárnok 1768. április 6-án kelt urbárium szerint 69 jobbágy- és 22 házas zsellércsalád lakta a falut, a birtokos ekkor Illésházy János volt. Az urbárium kiadása előtt egy 1766 karácsonyán kiadott kontraktus szabályozta a terheket.

Az urbárium értelmében a féltelkes jobbágy évi 2 forint 48 krajcárt, a negyedtelkes 1 forint 24 krajcárt, a zsellér 50 krajcárt volt köteles fizetni. Továbbá évi 10 lúd, 12 réce, 13 kappan, 60 tyúk, 60 csirke, 1500 tojás, mint „konyhára való”, szerepelt a terhek között.

Az urbárium megállapítása szerint a községnek különösebb kára nem volt, a berkipusztai malom ugyan télen, valamint szárazság idején használhatatlan volt, de a mintegy egyórányi járásra található dunai malomban folyamatosan lehetett őröltetni. A község közös réttel nem rendelkezett, ki-ki a saját földjének egy részét használta kaszálónak, ezek mintegy hat boglyára való szénát adtak. Közös szántófölddel szintén nem bírt a falu, a „falu szolgáinak”, azaz a nótáriusnak (jegyző), a kovácsnak és az egyházfinak összesen mintegy 18 pozsonyi mérőre (1 pozsonyi mérő = 2 véka = 62,4984 liter – termőföldnél az a terület, ahova egy mérő vetőmag kerül, azaz nagyjából 600 négyszögöl) való vetést adnak. Legeltetésre alkalmas rét nem volt,²⁰ a jobbágyok az uraság ligetes erdejében tűzrevaló nyesedéket szabadon gyűjthettek. A szőlőtermésből (Berkipusztai, illetve a mai tárnoki Szőlőhegy) Szent Mihály napjától (szeptember 29.) Szent György napjáig (április 24.) bort szabadon árulhattak a hetedrész (1753–1766 között kilenced) lerovása után. A jószágokat a Dunához vagy Budára vitték eladni.

¹⁹ Szabó István: i. m.

²⁰ Tárnokon még a 20. század elején is istállózták, nem legeltették a marhákat. (K. Z.)

Az urbárium megemlíti, hogy „az ó hitű Rácok”, azaz a szerb lakosság elköltözése óta földmérés Tárnokon nem történt, mindazonáltal egy teljes gazdának 16 holdnyi földje volt, amelybe 117 pozsonyi mérő gabonát vethetett el. A robotot és a napszámot is ez a dokumentum szabályozta először, az egész helyes gazda évi 52, a féltelkes 23, a negyedtelkes 13 napi robottal tartozott a földesúrnak. Az éves termésből kilencedet szolgáltatott be, emellett az egésztelkes gazda egy, a féltelkes fél pozsonyi mérő morzsolt kukoricát is adott. A szőlő után hegyvámot nem számoltak fel. A kilencedik pont garantálta a jobbágyok szabad elköltözését.

„Egy malom Berkípusztán, télen használhatatlan. Jegyzőnek, kovácsnak, egyházfinak 10 pozsonyi mérő, föld, rét nincs, az erdőn fát szabadon szedhetnek, a sok szőlő miatt Szent Mihálytól Szent Györgyig bort szabadon árulhatnak, az uraságnak járó kilenced megfizetése fejében. Az egész helyes gazda 2 marhával évi 52 nap robotot köteles teljesíteni, az őszi és a tavaszi vetésből kilenced fizetésére kötelezett, egy pozsonyi mérő morzsolt kukoricát is adnak. Az urbárium garantálja a szabad költözködést.

Tárnok legmódosabb gazdái az urbáriummegállapítás szerint ekkor fejenként (családonként) 1 6/8 jobbágyteleknyi földön gazdálkodtak, ez 54 2/4 hold szántót tett ki. Használatuk fejében 94 félnapos kétmarhás robotot vagy 189 nap gyalognapszámot kötelesek teljesíteni. A legelők fogyatkozása és a szarvasmarha-állomány csökkenése miatt vaját nem kötelesek adni. A zsellérek évi egy forintot fizetnek és 18 nap robotra kötelezhetők.”²¹

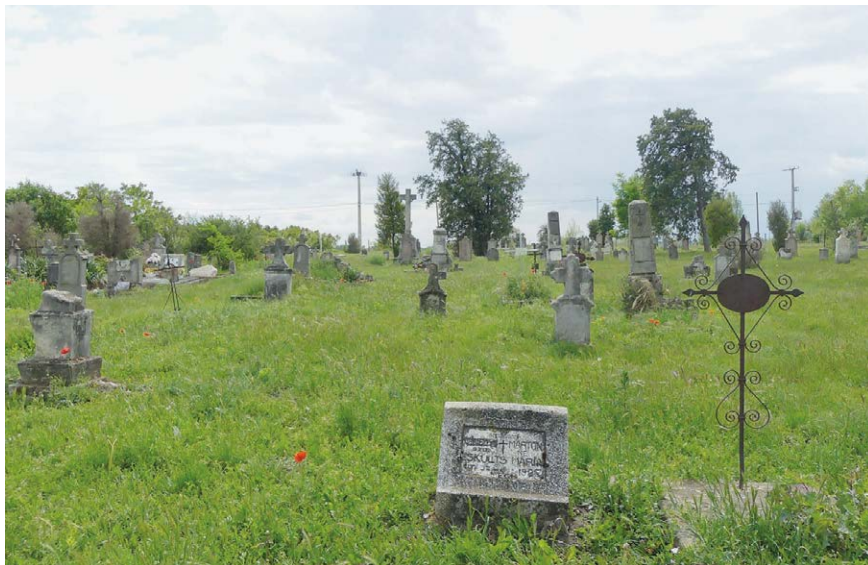
1828-ban a vármegye (Fejér) portaösszeírást tartott Tárnokon, eszerint a lakosság összesen 212 családra (1196 lakos) gyarapodott. 85 adózó jobbágy, 78 házzal bíró zsellér, 29 házatlan zsellér, 18 szolga és 2 szolgáló lakta a falut. A községben 2 szabó, 2 csizmadia, 2 takács és 1 kovács volt. A község 48 pozsonyi mérős földet bírt, emellett három 48 mérős, négy 36 mérős, tizenhat 24 mérős, ötvenhárom 12 mérős jobbágy volt. A község állatállománya 72 ökör, 116 tehén, 2 tinó, 206 háromévesnél idősebb ló, 80 sertés volt. 1830-ban az 1313 lakosból 1295 a római katolikus, 2 a református, egy-egy lakos pedig a görögkeleti és az izraelita vallást követte. 1831-ben a vármegyét pusztító kolerajárványnak 92 tárnokai áldozata volt. 1832-ben Batthyány Fülöp lett a környék földbirtokosa: Illésházy János halála után özvegye, Batthyány Szidónia családja örökségéent. Fényes Elek leírása²² alapján 1836-ban Tárnokon 1196 lakos él, emellett említést tesz nagy szőlőhegyéről, valamint a mezőkön kiásott sok csontorról és fegyverről.

Az 1846–47-es összeírásban 81 jobbágy- és 69 zsellércsalád szerepel, az 1831-es kolerajárvány is komoly szerepet játszott a népesség idősza-

²¹ Mária Terézia urbárium.

²² Fényes Elek (1836): *Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben 1.* Trattner-Károlyi, Pest.

kos csökkenésében. Az állatállomány ekkor 40 jármos ökör, 63 meddő tehén, 187 hámos ló és 63 sertés volt. A legmódosabb gazda 36 ¼ hold szántón és 10 hold réten gazdálkodott, 1 szolgát és 1 szolgálót tartott, 4 ökör, 2 tehén és 2 sertés képezte állatállományát. Az uraság berkipusztai malmában egy molnár dolgozott.

4. ábra: Tárnok régi temetője, helyreállított sírkövekkel (a szerző felvétele)

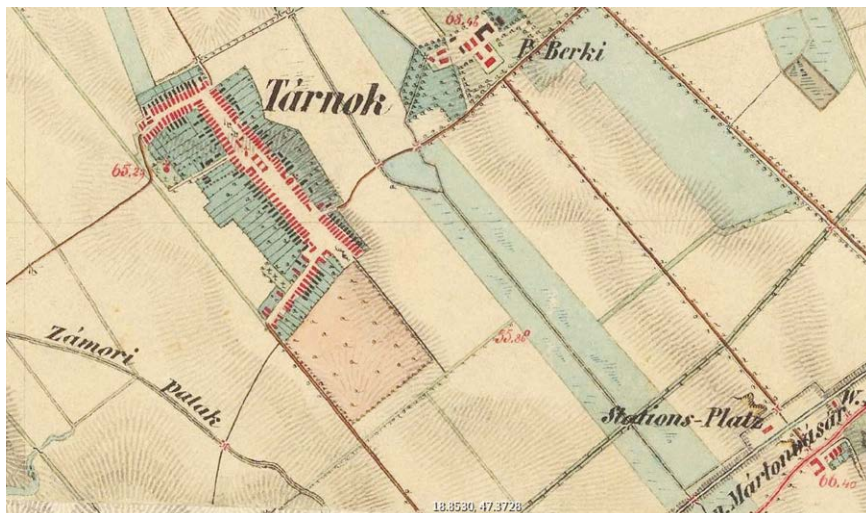
Az 1848-as jobbágyfelszabadítás után a község tagosítása megtörtént, a község úrbéres jellege miatt telekkönyvi átalakításra nem volt szükség. A lakosság és a földesúr nézeteltérései azonban ekkor is folyamatosak voltak: az érdi és a tárnoki volt jobbágyok megtagadták a szolgálatot a Batthyány hercegi uradalomban, és az 1846–47-ről hátramaradt adósságokat sem voltak hajlandók teljesíteni.

A forradalom és a szabadságharc időszakában Tárnok környékén komolyabb összeütközésre nem került sor, az 1848. december 30-ai móri vereség után a hátráló magyar csapatok Érd környékére vonultak vissza Pöltenberg Ernő vezetésével. Görgei Artúr Promontoron (a mai Budafok) rendezte be főhadiszállását. 1849. január 3-án a tétényi csatában megfutamították az ellenséget. Buda kiürítését követően Gaál Ede, a Windisch-Gratz által kinevezett Fejér megyei királyi biztos a fegyverek begyűjtéséről és a Honvédelmi Bizottmány rendeleteinek megsemmisítéséről intézkedett, azonban komoly ellenállásra talált.²³

Egy 1858-as összeírás szerint Tárnok 144 házat számlált, 1263 la-

²³ Stencinger Norbert (2007): Érd és környékének szerepe az 1848–49-es szabadságharc küzdelmeiben. In: Balázs Dénes (szerk.): *Földrajzi múzeumi tanulmányok* 16. Magyar Földrajzi Gyűjtemény, Érd. 75–84.

kossal, akik föld- és szőlőműveléssel foglalkoznak, a község határa 1422 katasztrális hold szántó, 247 katasztrális hold rét és kert, 91 katasztrális hold legelő és 84 katasztrális hold szőlő. Ez a terület Berkipusztá nélkül értendő, amely báró Sina György érdi uradalmához tartozott. A faluban 4 csizmadia, 1 szabó, 1 asztalos, 5 takács, 2 kovács, 2 kádár dolgozik. Az iskolában egy tanító és 222 diák van. Postahivatal és gyógyszertár Martonvásáron volt.

5. ábra: Tárnok és környéke a Második katonai felmérés (1806–1869) szerint (forrás: mapire.eu)

A Császári és Királyi Szabadalmazott Déli Vasút Buda–Nagykanizsa vonala 1861-ben épült meg, a magas viteldíjak miatt számottevő szerepet nem játszott eleinte a falu életében. Baross Gábor 1889-es vasúti tarifa-reformja és a főváros erőteljes iparosodása kellett ahhoz, hogy a forgalom növekedhessen, a vasútállomástól Berkin át a faluba vezető út ekkor kaphatta a Budapestre ingázókról a Hazatérők útja nevet, amelyet a mai napig visel. Természetesen Tárnokon is feltűntek a vasúttal kapcsolatos vándormotívumok, a legnépszerűbb az „azért van ilyen messze a vasút a falutól, mert a gazdák féltek, hogy a mozdony szikrája felgyújtja a házaikat”. A vasútvonal természetesen csak a gazdaságosabb vonalvezetés miatt haladt – és halad a mai napig – a dombok lábainál, egész egyszerűen nem érte meg a dombra fel-, majd újra levezetni a síneket.

1867-ben házasság révén (Sina Anasztázia gróf Wimpffen Simonhoz ment feleségül) a Wimpffenek lettek a terület új birtokosai. A grófi uradalom 1254 katasztrális holdat tett ki.

Pénzes Ferenc *Fejér megye gazdasági statisztikája az 1869. évről* című munkája²⁴ Tárnokot a megye borvidékeihez tartozónak veszi, területe 3406 magyar hold szántóból (1 magyar hold = 1200 négyszögöl), 259 hold rétből, 558 hold legelőből, 256 hold szőlőből, 70 hold belsőségből, 98 hold útból és 167 hold szőlőből és egyéb területből tevődött össze, a szántóföld az összes terület 71,4%-át, a szőlő a 20,4%-át tette ki. Az uraság (ebben az időszakban a Sina család) kezén ebből 1614 hold, a gazdák kezén összesen 2983 hold volt, a lakosság létszáma ez időben 1760 fő. A kisgazdák a földjeiket leginkább lovakkal művelték meg, Tárnokon ez időben 279 ló és mindössze 52 igásökör volt. Juhokat (3400 állatból álló nyáját) az uradalmi juhászatban tartották. A községben 495 sertést írtak össze, ez az állomány azonban leginkább a házi szükségletek fedezésére szolgált. Csökkent a szarvasmarha-állomány is, az uradalomban és a községben mindössze 232 marhát találtak. A telkes gazdák birtoka rosszul felszerelt, elsősorban a gabonatermesztést erőltették. A földművelés a 19. század harmadik harmadában még hagyományos módszerekkel folyt, cséplőgép csak az uradalomban volt. A község házaiból csupán négy kőfalú és hat cseréptető, a többség sár- vagy vályogfalazású, nádtető épület volt.

Az 1869. évi termés alakulása:

- 5600 mérő búza
- 2900 mérő rozs
- 4680 mérő árpa
- 1680 mérő zab
- 50 mérő bab
- 840 mérő kukorica
- 600 mázsa burgonya
- 4000 mázsa takarmányrépa
- 560 mázsa természetes takarmány
- 2500 mázsa mesterséges takarmány
- 60 mázsa gyapjú
- 190 darab bőr
- a 256 magyar hold szőlőben összesen 2830 akó bor termett.

Tárnokon 1869-ben 1 községi hivatalnok (jegyző), 3 tanító, 1 gazdaszt, 2 önálló iparos (kőműves), 1 bőrkereskedő és 3 boltos élt. Az uradalomban és a községben 204 éves szolga és 83 napszámos dolgozott, a lakosság többsége (1620 fő) római katolikus vallású volt; nemzetiségi megoszlást nem közöl, csupán annyit, hogy „Tárnok tót falu”. Az iskola ellenére magas volt az analfabétizmus, a kisgyerekeket is beleszámítva több mint 1000 lakos volt írástudatlan. 1880-ban azonban – köszönhetően a vasútnak, a jó közlekedési lehetőség adta betelepülésnek – már csak a tárnokiak 46%-a vallotta magát szlováknak.

²⁴ Pénzes Ferenc (1892): *Fejér megye gazdasági statisztikája az 1868. évről*. Székesfehérvár.

Tárnok határában vezetett a Buda–Érd–Sóskút országút, amelynek egyharmada volt csupán kövezve, az út karbantartásához a három érintett falu (Érd, Tárnok, Sóskút) 722 kétfogatú, 62 egyfogatú és 3210 gyalognapszámmal volt köteles hozzájárulni.

1877-ben Tárnoknak 3446 katasztrális holdas határa volt, beleértve Berkit, Anasztáziapusztát, Kis-Tárnok-pusztát, Ötházat. Ebben az évben már saját postahivatala is volt. Egy 1892-es statisztika szerint Tárnokon 2211 lakos élt, összesen 215 házban. A postahivatal mellett már postatakarék is működött, a község a székesfehérvári törvényszékhez, a váli járásbírószághoz és adóhivatalhoz tartozott. A falusi római katolikus plébániatemplomon kívül az evangélikusok Tordasra, a reformátusok Gyúróra jártak istentiszteletre, zsidó imaház Kajászószentpéteren volt.

Az 1895-ben végrehajtott nagy mezőgazdasági összeírás szerint a község 2629 kat. holdat kitevő szántóiból 1375, az 50 holdnyi kertből 47, a 296 holdnyi rétből 222, a 39 holdnyi szőlőből 35, a 281 holdnyi legelőből 11, a 2 holdnyi erdőből 1 hold volt a gazdák kezén, továbbá 100 hold nem termő területet találhattunk. Az uradalomban főleg szarvasmarhákkal, a gazdák pedig lovakkal művelték a földet, gépesítve csak az uradalmi mezőgazdaság volt (lokomobilok, járgányok, cséplőgép). A faluban 356 gazdaság működött, azaz átlagosan 6,1 katasztrális hold jutott egy-egy gazdára, amiből 3,8 hold volt szántó. Az összlakosság ekkor már 2211 fő volt. Tárnok emellett jelentős gyümölcsstermesztő helyként szerepelt, összesen 4230 gyümölcsfával (1320 eper, 519 cseresznye, 444 szilva, 379 körte, 337 dió, 290 őszibarack, 176 mandula és 135 kajszibarack). A földbirtokos 25 éves cselédet alkalmazott, a munka nagyját vándor mezőgazdasági munkásokkal végeztették. A birtokos a 19. század legvégén továbbra is a Wimpffen család volt.

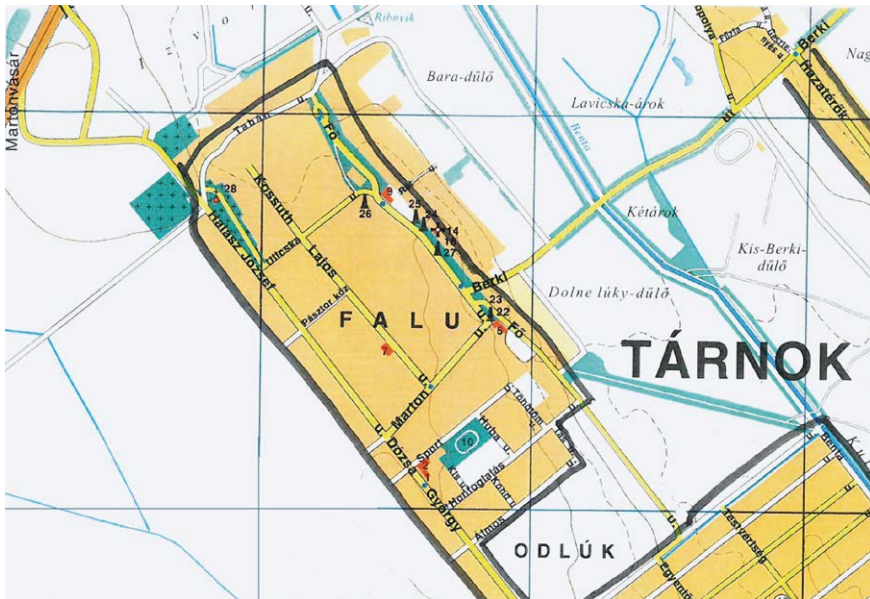
Településszerkezet a 18-19. században

Tárnok részei: Falu, Liget, az egykor templommal rendelkező, önálló Berki külterületként szerepel. Berkitől északra feküdt a középkori (elpusztult) Deszka falu. A 18. században három utca alkotta: Fő utca, Tabán (a név a szerb lakosság hagyatéka), Kissor; 1853-ban létesült az Új utca (Ulicska).

Pesty Frigyes helységnévtárában a tárnoki Határ három dűlőre oszlik:²⁵ – *Zabunámi* (a. m. szérűk mögött): a jegyzőség és a templom birtokát képező szántóföld.

²⁵ Pesty Frigyes: (1977): Fejér megye helységnévtára. (Bevezette, jegyzetekkel ellátta Párniczky Józsefné) Budapest. 1888. In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11.* Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár. 161–306.

- *Urlikova*: a jegyzőség és a plébánia szántóból és rétből álló birtoka; *Prezvorch* (a. m. hegyen keresztül): 112 holdnyi, 1854-ben beültetett szőlőhegy (községi), 18 hold 1859-ben beültetett szőlő, egyes gazdák tulajdonában; *Gerszeléz* (a. m. Gellért-hegy): 1859-ben beültetett 30 hold szőlő egyes gazdák tulajdonában.
- *Sajnovicsova Studna* (a. m. Sajnovics kútja): vizenyős terület; *Izvor* (a. m. forrás): 84 házas zsellér legelőjelleke, 1859–60-ban szőlővel beültetve (itt kőkori, rézkori, késő római leleteket találtak); *Horne Luki* (a. m. Felső rét): a telkes gazdák rétje, nagy részben feltörve, a búzán kívül takarmánynövényeket – árpát, lucernát – természetettek. Itt van a Teplá Studna (a. m. Meleg kút), bővizű, meleg forrása; *Bara* (a. m. Mocsár): 1853-ban tagosították, előtte mocsaras rét, libalegelő. A tagosításkor csatornákkal lecsapolták, a telkes gazdáknak mérték ki; gabonát, takarmány- és kapásnövényeket természetettek; *Dolné Luki* (a. m. Alsó rét): jórészt feltörve, *Od Luki* (a. m. Rétre dülő), 1859-ben a hajdani jobbágytelkek helyén szőlővel beültetve; *Anasztáziapuszta*: 1853-ban a volt jobbágyi földekből báró Sina György földesúr hozza létre, cselédlakkal, gazdasági épületekkel, szántófölddel, réttel, legelővel; *Kis Tárnok*: a tagosítás előtt házas zsellérek lakták, Anasztáziapusztahoz csatolva, a zsellérek kárpótlásul a faluban kaptak házat.

6. ábra: Tárnok környéke egy mai térképen, dülőnevekkel (forrás: tarnok.hu)